

BİR TÜR MUSKA OLARAK HEYKEL ÜZERİNE

Ali İhsan ÖBEK*

ÖZET

Bu yazıda, sözlüklerin büyük bir çoğunluğunda Arapça kabul edilen heykel kelimesinin belli başlı anlamları belirtildikten sonra; heykel, günümüz Türkçesi için artık ölü bir anlam olan "(bir tür) muska; sihir, büyü, tılsım" karşılığıyla büyüteç altına alınarak ilgili karşılık on dört ila on sekizinci yüzyıl divan şairlerinin bazı beyitleriyle desteklenmiş; sonuçta, heykel kelimesinin bu anlamıyla divan şiirinde çok yaygın bir kullanıma sahip olduğu saptanmıştır.

Anahtar Kelimeler

Divan şiiri, Sözlük, Arkaik kullanım, Heykel, Muska, Sihir, büyü, tılsım.

Türkçeye Arapçadan geçmiş olduğu birçok sözlük müellifince kabul edilen *heykel* bakabildiğimiz sözlüklerin çoğunda eksik tanımlanmış kelimelerden biridir. Türkçe sözlüklerin, Arapça ve Farsçadan Türkçeye geçmiş bulunan kimi kelimelerin anlamlarını eksik vermeleri mazur görülebilir; fakat Osmanlı Türkçesini esas alan lügatler için bu durum, "özr-i leng" kabilindedir.¹ Öte yandan, adı geçen sözlüklerde tanımı eksik yapılmış olan kelime, bazı ansiklopedilerde de ya hiç yer almamış, ya da

* Dr., Trakya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

¹ *Heykel* kelimesine yer vermeyen sözlükler bir tarafa bırakılırsa, kelimenin bu yazıda söz konusu edilecek anlamına değinmeyen lügatler arasında şunlar sayılabilir. (Yazıda geçen sözlük ve ansiklopedilerde, madde adı zikredilmesi hâlinde sayfa, cilt, cilt ve sayfa numaraları gösterilmemiş; ancak açıkça belirtilmeyen herhangi bir madde-den yararlanılmış olması durumunda sayfa, cilt, cilt ve sayfa numaraları belirtilmiştir.): *Ahter-i Kebir* (= AK.), *Arapça Türkçe Sözlük* (= ATS.), *Arkadaş Türkçe Sözlük* (= ATÜS.), *Büyük Osmanlı Lügati* (= BOL.), *Büyük Türkçe Sözlük* (= BTS.), *Ferheng-i Fârisî-i İmrûz* (= FF.), *Kâmûs-ı Türkî* (= KT.), *Lügat-ı Nâcî* (= LN.), *Lehce-i Osmânî* (= LO.), *El-Müncid* (= M.), *Meydan Larousse* (= ML.), *Mükemmel Osmanlı Lügati* (= MOL.), *El-Mu'cemü'l-Vasî* (= MV.), *Okyanus Ansiklopedik Büyük Lügat* (= O.), *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Büyük Lügat* (= OTABL.), *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat* (= OTAL.), *Osmanlıca-Türkçe Lügat* (= OTL.), *Osmanlıca-Türkçe Sözlük* (= OTS.), *Örneklerle Türkçe Sözlük* (= ÖTS.), *A Turkish And English Lexicon* (= R.), *Resimli Türkçe Kâmus* (= RTK.), *Türkçe Sözlük* (= TS.), *Türkçe Sözlük* (= TÜS.), *Yeni Türkçe Lügat* (= YTL.) ...

yalnızca sanat tarihi (terimi) olarak (heykelcilik vs. yönleriyle) değerlendirilmiştir.²

Sahabeden birinin (Heykel bin Cābir) adı da olan *heykelin* birkaç sözlüğe göre vereceğimiz bazı karşılıkları şunlardır: Cüsse, endam. § Suret, şekil, kalıp, kıyafet.³ § Yüz, şema, büst, heykel. § Puthane (büt-xâne;

² Söz gelimi *İslâm Ansiklopedisi*'nin Millî Eğitim Bakanlığı yayımında (= İA.), *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi (Devirler/İsimler/Eserler/Terimler)*'nde (= TDEA.) ve Mehmet Zeki Pakalın'ın ansiklopedik nitelikteki *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*'nde (= OTDTS.) *heykel* maddesi açılmamıştır; Diyânetin yayımladığı *İslâm Ansiklopedisi*'nde (= DİA.) *heykelin resim* maddesinde değerlendirileceği kaydı düşülmüştür; *Büyük Kültür Ansiklopedisi*'nde (= BKA.), ayrıca Celâl Esad Arseven'in *Sanat Ansiklopedisi*'nde (= SA.) *heykel*, sadece sanat tarihi (terimi) olarak yerini almıştır. Yalnız, Celal Esad Arseven'in, SA.'nın "ilâve kısmı"nda (5/2393-9) verdiği bilgiler dikkatle okunduğunda, *heykelin* çeşitli dinlerde (farklı ve bazen aynı) algılanışı ile 'muska' anlamı arasında güçlü bağlar bulunduğu görülecektir.

³ Bu anlamı da yararlandığımız sözlüklerin çoğunda mevcut değildir. Oysa bu mana-sıyla edebiyatımızda çok kullanılmıştır; msl.:

Şair Hevâyî, bir beytinde, çarşı halkını dolandırmak için türlü türlü, kılığa girdiğini, hezlâmiz tarzda dile getirirken kelimenin bu karşılığında yararlanmıştı:

Ey Hevâyî çârsû halkın dolandıрмаğışün
Türlü türlü heykel-i bed-fâma girmiş çıkmışız
[HKD., v. 13^b]

Bunun gibi aşağıdaki tanıklarda da 'kalıp, kıyafet, görünüş...' kastedilmiştir:

Büzülür de oturur kukla gibi karşımda
Geldi dükkânıma bir mashara-heykel tilmîz
[HKD., v. 5^b]

"*Naş be-harâm (= naş-i harâm)*: Ol kimesnedir ki gemi arslanı gibi heykel ü kı-yâfeti yerinde olup lâkin derûnunda cevherden eser olmaya".

[TBK.]

Görünür hayli acibü'l-heykel
Mebhas-i ilmi açınca başı kel

[Lt., 99/528]

"Herkül-i acibü'l-heykeli gördüm..."

Tercüme-i Telemak (Yusuf Kâmil Paşa)

"Bu esnâda bir takım asâkir-i müsellaha ile garîbü'l-heykel..."

Tercüme-i Telemak (Yusuf Kâmil Paşa)

"İki cenâhı açmış bir ukâb-ı acibü'l-heykel pervâza..."

Charlottenburg Sarayı (Sâdullah Paşa)

"Fırâş-ı şâhâne içre yatmış uyur bir hûrî-i behişt gördü ki târif ü tavsîfi muhâl; şöyle ki temsîl-i âdemî ve teşbîh-i heykel-i beşeriden hâric nûrdan sûret olup..."

Muhayyelât-ı Azîz Efendi

Esasen; 'yakışıklı, güzel endamlı' demek olan *xoş-heykel*; 'cüsseli, gövdeli, endamlı, bünyeli...' karşılığı kullanılan *heykeldâr* ve 'güçlü, iri yarı vücutlu (bahâdırılar)' anlamındaki (*dilâverân-ı kavî-heykel* vs. gibi tabirler de, kelimenin 'kalıp-kıyafet, cüsse...' mânâsından neşet etmiş görünmektedir.

beytü'l-aşnām). § Yüksek bina. § Hristiyanların, Hz. Meryem'in resmini, timsalini bulundurdıkları ev veya oda (hücre). § İri, cüsseli hayvan. § Gerimli, boylu boslu uzun at. § Kemalini bulup yeterince kalınlaşmış ve uzamış nebat. § Bir takımyıldız. § Bu takımyıldızın menzili. § Hamâyil, muska, pazvant (bâzū-bend⁴) [FC.; TBK.; TK.; MV.; FM.; FA.; FLE.; L.⁵; BL., s. 73, 110₁₈₇, 153 [metinde: 28^a-8)]...].

Az önce ifade ettiğimiz gibi, yararlandığımız sözlüklerde heykel kelimesine ilişkin kaydedilmiş olan karşılıklar bunlardan ibaret değildir. Yukarıya aldığımız karşılıklardan bazılarının da, aslında birbiriyle irtibatlı bulunduğunu ve bu bakımdan müstakil birer anlam ifade etmediğini/edemeyeceğini belirtmek lâzımdır.

★

Steingass, *heykelin* 'muska' manası için; 'kötü tâlihe ya da büyüye karşı koruyucu olarak kullanılmak üzere, insan vücudunda asılan tıslım veya muska'⁶ meyanında bir açıklama yapmıştır.

Hüseyin Kâzım Kadri'nin yaptığı tanımdan, bu muskanın husûsî bir şeklinin olmadığı; üçgen, kare ve dairevî gibi muhtelif biçimlerde olabileceği anlaşılmaktadır.⁷

Amîd, kelimenin bu (ve 'puthâne') manasıyla, Farsçada kullanıldığını ifade etmektedir.⁸ Dihhudâ, *Lûgatnâme*'de bu karşılığı⁹ Senâi'nin şu beytiyle örneklemiştir:

حوررا حرز و هیكل است آن خط
که نیابی بر آن نهاد و نمط

⁴ Sürûrî'nin aşağıdaki mısralarından anlaşılacağı gibi, 'kola bağlanan muska' demektir:

Lâf eder Aynî bizim karı yazar Mushaf deyu
Harfgîrâne yalan söyler ki yoktur gâyeti
Belki yazmıştır orospu kendi bâzûbendine
Rağbet-i zendôstân için muhabbet âyeti

[TL., 1/589]

⁵ Dihhudâ, *Lûgatnâme*'de üç tane *heykel* maddesi açmıştır.

⁶ "... an amulet or talisman inscribed with magic figures, hung round the body, as a defence against fascination or misfortune;" [S.].

⁷ "Müselles, murabba' veya daire şeklinde yazılan nüsha ve tâviz." [TL.].

⁸ در فارسی بمعنی تعویذ و بازوبند و بتخانه نیز گفته شده، مثال از عنصری:

چنان دان که این هیكل از پهلوی

بود نام بتخانه آر بشنوی

⁹ حمایل و حرز، تعویذ و دعا و بازوبند و حمایل، آنچه حمایل کنند برخویش از قرآن و حرز و تعویذ و جز آن.

‘Muska’ anlamıyla *heykel*, dîvân edebiyâtında kullanılmakla kalmamış, halk diline de geçmiştir: Nevşehir’in Ürgüp yöresinde; “çevresine altın paralar dizilmiş olan üçgen biçiminde gümüş nazarlık” [DS.], “gümüş veyâ altından yapılan müselleş şeklinde içi duâlı, kenarları beşlik veyâ onluk altın dizili, boğaza gümüş zincirle takılan muska” [ADD.] mânâsında olarak *heyker* ya da *heykeri* diye yaşayan bir kelime vardır. Bu kelimenin *heykel*den bozma olduğu şüphesizdir.

Elimizdeki tanıklar *heykelin* yalın hâliyle ve çeşitli benzetmelerle ‘muska’ anlamında kullanıldığını göstermektedir:

1. Müstakil/yalın hâliyle *heykel*.

Ahmedî'nin şöyle bir beyti vardır:

Felek ne nakş etti kim elimden çıktı dîvânım
Ki câna heykel etmişlerdi¹⁰ cümle ehl-i dil anı

[MN., s. 26]

Mustafa Canpolat bu beyitteki *heykeli*; “madalyon, boyna asılan heykel” tarzında açıklamıştır.

Ahmedî bu beytiyle, felekten/zamaneden şikâyet etmekte ve şunu demektedir: ‘Felek acaba yine ne nakş (hile, oyun) etti de, elimden divanımı aldırdı; oysa onu (: dîvânımı) gönül ehli kişiler canlarına heykel edinmişlerdi: Onu adeta -içinde Kur'an'dan bazı ayetler barındıran- bir muska gibi yanlarından/koyunlarından eksik etmezlerdi’.¹¹

¹⁰ Örneklerden bazılarında daha geçecek olan *heykel etmek* (, *heykel kılmak*...) Farsça-daki bir deyim ile manen de uyuşmaktadır:

را آزيك سوي دوش بزير بغل جانب مقابل بردن .قرآن را هيكل کردن حمايل کردن قرآن خرد . (يادداشت مؤلف)
هيكل کردن .چون حمائل بندی .حلقه

[L.].

¹¹ Bu beyitte, eskiden insanların tılsımlı kâğıtları üzerlerinde taşıdıklarına da işaret edilmektedir. Bu beyit ve aşağıda kaydedeceğimiz iki beyitten, şairlerin şiirlerini/sözlerini/divanlarını tılsımlı, büyülü, mukaddes birer metin... olarak takdim ettikleri de anlaşılmaktadır. (Büyük bir ihtimalle Ahmedî'nin ihtiyatlı bıraktığımız yukarıdaki beytinde de bu söz konusudur).

Cemal Kurnaz, Hayâlî'nin bir beyti dolayısıyla şu yorumu yapmaktadır:

“Tılsımlı kâğıtları insanlar üzerinde taşır:

Meğer Hayâli sözünde tılsım-ı sihr ettin

Ki girdi koynuna yârin bu resme dîvânın

Bu beyitte; şairin sihir tılsımı ile divanını yârin koynuna sokmaya muvaffak olduğu da düşünülebilir. *Divan* kelimesinin aynı zamanda *dîvin* çokluk şekli olduğu hatırlanmalıdır.” [HDT., s. 182].

Yaptığımız taramaya göre, Ahmedî'nin *İskendernâme*'sinde bu kelime iki yerde geçmektedir:

Çün şebe¹² dürrile bir silke gelür
Sîmberler boynuna heykel olur

[Aİ., nu: 465]

Leyli vü Mecnun ger olalar diri
Heykel ettiler beşe/başa/paşa (?) bu defteri

[Aİ., nu: 1928]

Nâbî'nin, sadrıazam Hüseyin Paşa medhinde söylediği bir kasidesinin;

Nüsha-i hırz-ı emân heykel-i ta'vîz-i zamân
Nokta-i merkez-i dîn kutb-ı medâr-ı İslâm

[ND., 1/91]¹³

beytinde –ikinci mısradaki *heykelin* tasavvufî anlamını¹⁴ çağrıştıran bir eda olmakla birlikte– ‘muska’ manasına gelen dört kelime kullanılmıştır:

Ziya Paşanın *Mukaddime-i Harâbât*'ından olan şu beyit de kayda değerdir:

Geçti elime çü nüsha-i cân
Matbû' bir iki köhne dîvân

[TL., 2/835]

¹² Konumuzla ilgili anlamını “siyâh boncuk” diye kaydeden FZ., kelimenin okunuşunu *şebe* suretinde vermektedir. M.'de “en-nuhâsü'l-aşfar...” (= sarı bakır) diye tarif edilmiş ve okunuşu *şebah* (cem'i: *eşbâh*, *meşâbih*) gösterilmiştir. Mütercim Âsım'ın açıklaması ise şöyledir: “*Eş-şebah* ve *ş-şebahân*: Harekâta ve şinlerin kesriyle: Sarı bakıra denir, nuhâs-i aşfar mânâsına ki Türki'de *birinc* tâbîr ettikleridir; cem'i *eşbâh* gelir.” [TK.]. “Siyâh ve berrak bir taş ismidir. Hiffet ü mülâyemette kehrübâyâ şebîhdîr. İki bâbet olur: Birisi Deşt-i Kıpçak semtinde fi'l-asl su olup giderek müncemid olur; ve birisi ma'denîdir, Geylân/Gilân memleketinden getirirler. Müfredât sâhipleri bu haceri *rûh-ı tütîyâ* ve *rûy-i tütîyâ* dedikleridir; *mâr-ı Şîni* (BKT.'nde “Marsıma”) dahi derler. Ve *birinc* dedikleri *şebe* ile bakırdan masnû' olur deyu beyân ederler. Tabîati bârid ü yâbis ve istishâbı isâbet-i ayn ü ihtirâktan hâfız ve başa ta'lîkı sudâ'ı dâfi' ve andan masnû' âyîneye nazar beyâz-ı ayn ü za'f-ı hîregî izâlesinde nâfi'dir. Ve andan ma'mûl mîl ile iktihâl veyâ bi-sürme öylece isti'mâl kuvve-i bâsıra işârında garîbü'l-eserdîr. Hacer-i mezbûr âteş üzre konuldukta odun gibi yanar ve neft râyihası gibi râyihası çıkar.” [TBK.].

¹³ Beyitteki *hırz-ı emân(î)* hk. 15. dip notuna bkz.

¹⁴ *Heykel*, tasavvufta *eşbâh* anlamdaşdır. Lügat anlamı itibariyle; ‘cesed, cüsse, cisim, şahıs, karaltı’ vs. demek olan *şebahın* çokluk hâli olan bu kelime, tasavvufî eserlerde genellikle ‘âlem-i eşbâh’ şeklinde geçmekte ve; ‘mücerred varlıklarla maddî varlıklar arasındaki âlem’ [TATES.; TTDS.] yerinde kullanılmaktadır:

Gaybdan âlem-i eşbâhı temâşâ ettim
Mûcid-i Mutlak'ı her zerrede hâzır gördüm

Nev'î [TL., 1/241]

Muska kelimesinin aslî şekli olduğu hakkında gâlip kanaat bulunan *nûsxa*, *hırz(-ı emân)*,¹⁵ *heykel* ve *ta'vîz*¹⁶ olmak üzere...

Eşbâh kelimesi; “ecsâm-ı hâriciyyenin zihinde mürtesem olan hayâlleri” [TL.] anlamına gelmekle, aynı zamanda *heykel* ile bir açıdan eş anlamlıdır.

Şeyh Mehmed Sâ'î'nin bir beytinde ise -muhtemelen ‘kalıp, kıyâfet’ vs. anlamıyla bağlantılı olarak- *heykel* kelimesi, felsefî manada *rûh* zıddı yönüyle ele alınmıştır:

Ol arza sırf ervâh girer heykelleri yolda kalır
Ehl-i basîretler bilir bilmez anı şahs-ı seme

[TL., 3/114]

¹⁵ *Hırz*, daha çok, ‘insanı çeşitli kötülüklerden ve kazalardan koruduğu itikadıyla takılan muska, tılsım vb. şeyler hakkında kullanılır. Bu kökten gelen *ihrâz*, *ihtirâz*, *taharrüz/teharriüz*... gibi kelimelerde ‘sakınmak, koru(n)mak, sakla(n)mak...’ anlamları hep vardır:

Fâriğ etti aşkın özge mehlikâlardan beni
Hırz-ı candır sakladı aşkın belâlardan beni

Fuzûlî [TL., 2/509]

Ahmet Talat Onay'ın, Sûdî'nin *Hâfız Şerhi* [1/292]'nden naklettiğine göre; ‘şiirle-rimizde muska anlamında kullanılan’, Nâbî'nin yukarıdaki beytinde de geçen *hırz-ı emânî*, herkesçe bilinmekte olan uzun bir duadır; Arapça ve Farsça şerhleri vardır; insanı düşmanlarına, sevmeyenlerine karşı ‘emniyet’ altına aldığına, koruduğuna inanılır; bilhassa bu konuda çok tesirli olduğu kabul edilir:

Zülfün nikâbı rûyuna hırz-ı emân olur
Çeşm-i rakîb ey büt-i tannâz değmesin

Nâilî [ETEM., s. 204]

Nâilî'nin bu beytinde *tannâz* olan sevgilinin saçları, yüzünü âşık için *ağyâr* olan *rakîb*in gözlerinden ve şerrinden koruyan bir muska (tılsım) olarak düşünülmüştür. Yazımızın ilerleyen sayfalarında da görüleceği gibi; “divan şiirinde sevgilinin saç boyuna uzandığı için *hamâ'il* olarak nitelendirilir. Böylece saç, *hamâ'il* içinde tılsımın yapacağı işi yapmış olur.” [ADŞS., s. 206].

Şeyh Gâlib, Ebûbekir Çelebi hakkında “Konya'nın ‘hırz-ı emân’ıydı” demiştir:

Diyâr-ı Konya'nın hırz-ı emânıydı o server kim
Edince nakl-i ukbâ koptu ol dem tâmmetü'l-kübrâ

[ETEM., s. 204]

¹⁶ *Ta'vîz* kelimesi, lügat anlamı itibariyle; ‘bir tehlikeden kaçıp bir yere, birine, bilhassa Allâh'a sığınmak’ demektir. *Ma'âzillâh*, *el-'iyâz*¹⁶ *billâh*, *'iyâz*¹⁶ *billâh*, *e'üz*¹⁶ *billâh*... vs. gibi ünlemlerle, sığınılacak biricik merci olarak Allah düşünülür. Kur'ân-ı Kerîm'in, *-kul e'üz*¹⁶ ile başlayan- son iki suresine, *Felak* ve *Nâs* sûrelerine *Mu'avvizeteyn* (*Mu'avvizetân*); *İhlâs* ile birlikte bu son üç sureye *Mu'avvizât* denilir: Hz. Â'îşe'den rivayet olunan bir hadise göre, Hz. Muhammed; “bir rahatsızlık duyduğu zaman ve her gece yatağına yatacağı sırada bu üç sureyi okuyup ellerine üfleyerek mübarek başına ve yüzünden başlayarak aşağıya doğru mübarek vücutlarına mesh eder ve bunu üç kere yapardı.” [HDKD., 10/127].

Çeşitli muskalarda bu surelerin ya tamamen, ya da bir kısım âyetlerinin yazıldığı bilinmektedir.

Terim anlamıyla *ta'vîz* ise, ‘genellikle nazardan korunmak için taşınan muska’yı ifâde eder:

18. yüzyıl şâirihlerinden Zâtî Süleyman da, İsmâil Hakkî'nin *kasîde-i feridesine* yapmış olduğu şerhin bir yerinde, *heykel* kelimesinin çoğul hâli olan *heyākili*, müterâdifi *hamā'il/hamāyil* ile birlikte, yine 'muska' manasıyla zikretmiştir:

"*Lehā mā kesebet ve aleyhā m'ekteşebet* mefhûmunca derûn-ı kasîdede olan delâ'ili ve ehlullâh hakkında olan şemâ'ili bu hakîr dahi hüccet olmak üzere îrâd eyledik ki sudûr-ı sâlihîn ve huzûr-ı tâlibinde şürûr-ı münkerinden *heyākil ü hamāyil* ola; bi-iznillâhi'l-'Azîm ve bi-'inâyetihi'l-Kerîm" [ŞKF., v. 26^a].

Heykel vār, 'heykel/muska gibi, heykel şeklinde'¹⁷ demektir:

دشمنانش همره غولند اگر خود بهر حرز
هشت حرفش هفت هیكل وار دربر ساختند

Hâkânî [L.]

Heykel kelimesinin geçtiği bu tanıklarda, kelimenin yalın hâliyle 'muska' (=tılsım) anlamında kullanılmış, bu mânâsının ima edilmiş olduğu mevzubahistir. Ancak divan şairleri, heykeli bu manasıyla bahse konu edişlerinde, bilhassa heykel-kol(lar) ve nisbeten *heykel-saç(lar)/zülüf(ler)* arasında belli benzerlikler kurma yoluna gitmişlerdir:

2. a. Heykel-kol(lar) münasebeti/benzerliği.

Sâlim'in İbrahim Paşa medhinde söylediği bir kasidesindeki;

Zahîr-i saltanat bâzû-yi devlet heykel-i himmet

Themten-menkabet şîrînsitân-ı saff-ı ârâyî

[SLD., s. 129]

beytiyle, kelimenin 'muska' anlamını açıkça kastedtiği söylenemese bile, burada, *heykel* kelimesinin *bâzû* ile birlikte kullanılması, 'muska' anlamına atıfta bulunulmuş olabileceği izlenimi uyandırmaktadır.

Nâbî'nin aynı kasidesinden olan aşağıdaki beyitte *heykelin* kola bağlandığı anlaşılmaktadır:

Heykel-i bâzû-yi ikbâl Hüseyin Pâşâ kim

Süllem-i kasr-ı celâli olamaz heft ecrâm

[ND., 1/90]¹⁸

Ben dahi gam mı çekerdim nazar-ı a'dâdan

Bâzu-yi vaslda ta'vîzim olaydı hâ mîm

[ND., 2/1156; TL., 3/471]

¹⁷ [L.] هیكل وار، همانند هیكل حمایل وار.

Heykelin kol ile münasebeti, kola (pazuya) takılması ile sınırlı olmayıp *heykel-kol* benzerliğinden kastımız da bu değildir.

Özellikle *hamâyil* ve umumiyetle muska-kol(lar) benzetmesi, divan şairleri tarafından işlenmiş bir konudur. Çünkü; “âşığın kolu da bir *hamâ'il* yerine geçer ki sevgilinin boynuna dolanmak istenir.” [ADŞS., s. 206].

Bu benzetmeye, muskaların (*heykelin*) boyna/gerdana takılması âdetinin kaynaklık ettiğini izaha gerek yoktur.

İkinci Murad dönemi şairlerinden Hassân'ın bir beytinde âşığın kolları *hamâyil* olarak düşünülmüştür:

Eger ta'vîd-i çeşm ister ve ger akd-i lisân ister
İki kolum hamâyildir yavuz gözden yavuz dilden
[MN., s. 53]

Kadı Burhâneddîn'in bir beytinde ise, sevgilinin/muhatabın kolları, âşık için muska olarak düşünülmüştür:

Dimâğımda durur sevgüsü heykel
Velî olmaz bana kolu hamâyil
[KBD., s. 172]

Ahmed Paşa'nın, bir atasözünü kullanarak; ‘eğer Allah’ın seni kem nazardan ve kem sözden saklamasını (korumasını) istiyorsan, Ahmed’in kolunu boynuna *hamâyil* gibi *heykel* kıl!’ anlamındaki;

Hamâyil gibi boynuna kolun kıl Ahmed'in heykel
Ki saklaya seni Bârî yavuz gözden yavuz dilden
[APD., s. 230]

beyti ile, Nizâmî'nin;

Göreyin heykelini kim göre se pâre rakîb
Ger kolun vehm ile boynuna hamâyil bağlar
[RD., s. 47]¹⁹

şeklindeki dizeleri, yine Mesîhî'nin;

¹⁸ *Heft ecrâm* ile birlikteliği; tılsımlı, ‘büyülü’ olması dolayısıyla puthaneye de *heykel* denmesiyle; ayrıca ‘yedi gök, yedi sema; yedi dünya, yedi cihan; muskalar’ anlamındaki *heft heykel* ile de ilgili olabilir.

¹⁹ *Se pâre* ‘Kur’ân-ı Kerim ve onun her cüz’ü’ için kullanılan *sî pâre*, *sipâre* (= *sıpara*, *supara*) de olabilir [Bu konuda bkz. OŞG., s. 45-9]. (Ancak beytin aslı/Osmanlıca yazılışı görülememiştir).

Heykel et boynuna ey dōst Mesîhî kolunu
Tâ sana deġmeye yavuz dil ile dîde-i bed

[MD., s. 137]

beyti, heykel (muska)-kol bağlamında söylenmiştir.

(Bu beyitlerden, *heykelin* aynı zamanda nazara karşı takıldığı da anlaşılmaktadır).

Örneklerdeki *hamâ'il/hamâyil*, aslında 'kılıç bağı' anlamındaki *hamîle* ve *himâlenin* çokluk hâli olup, (çoğunlukla) müfred kabul edilen bir kelimedir. 'Boyna asılan muska' demektir.²⁰

Fuzûlî, bir cümlesinde 'kudret eli'yle kâinatın boynuna *hamâyil* astığını söyler:

"Her dem dest-i kudretim muhtera'ât-ı masnû'adan gerden-i kâ'inâta hamâ'il asardı" [TDD., s. 276].

Abdülhak Hâmid'in;

Taktımsa da bir demir hamâ'il

Olmaz şerefim bununla zâ'il

dizelerindeki *hamâyili* Ahmet Talat Onay her ne kadar; "bir nevi imtiyaz işareti olarak sağ omuzdan geçirilerek bele doğru takılan ipek kurdela" [ETEM., s. 190] yollu değerlendirmişse de, beyitte açıkça "demir hamâ'il'in geçmesi, düşündürücüdür: Bu beyitte sözü edilen kişi Eşber'dir; vatanı istilâ, kendisi de esir edilerek zincire vurulmuştur. Bu durumda -beytin bağlamını (=mâkabl ve mâba'd) bilmemekle birlikte-Eşber'in İskender'e; 'her ne kadar zincire vurulmuşsam, *tavk-ı esâret* olan zincir, âdetâ bir *hamâyil* gibi beni kuşatmışsa dahi...' demiş olması/olabileceği, bizce daha uygundur.

Çeşitli şekil ve ebatta olan muskalar (*hamâyiller*, *heykeller*) ekseriyetle küçük bir kese, bir madalyon veya para kesesi içine konularak, boyna asılır, ya da kola takılırdı. Sarığa bağlandığı da görülür [İA., 4/172]. *Hamâyil* ve *bâzû-bend*lerin içine konulduğu mahfazalar, muskalıklar meşinden ya da tenekeden yaptırılırdı; bazı zenginlerin muskalıkları ise gümüşten, hatta altından idi.

²⁰ Türkülerimize bile girmiş olan *hamâyil* ve daha genel anlamda muska hakkında önemli tarihî bilgiler için bkz. İA., 4/173-3; OTDTS, (M. Z. Pakalın'ın verdiği bilgiler de İA.'daki maddeye dayanmaktadır); *hamâyilin* özellikle divan şiirindeki bazı teşbihî kullanımları için bkz. ADŞS.

Söz gelimi Ahmed Paşanın bir beytinde sözü edilen, gümüş(ten) bir *hamâyildir*:

Rakîb-i dîv mekriyçün sal ey dost
Kolundan boynuma sîmîn hamâyil

[APD., s. 204]

(Bu cümleden olmak üzere, altın(dan) ve gümüş(ten) *heykellerin* de bulunduğu rahatlıkla tahmin olunabilir).

Elimizdeki beyitlerden, *heykelin* şeklinden ziyade bu yönüne ışık tutan bazı ip uçları, daha doğru bir deyişle, açık deliller elde edebildik:

Daha çok tezkiresiyle ünlenmiş olmakla birlikte, müretteb bir divan sahibi de olan Sehi'nin aşağıdaki beytinde, Ahmed Paşanın beytindeki *sîmîn hamâyilin* anlamdaşı olan *sîmden heykeli*, heykel-kol ilgisi çerçevesinde söylenmiştir. (Sevgilinin kolları ile *meh-i nev* arasında bir benzetme yapılmıştır):

Sîmden heykel asar boynuma gûyâ meh-i nev
Doladıkça kolunu yâr benim gerdenime

[TŞ., 1/495]

Ancak her iki beyitte de bir teşbih olduğu hatırlanmalıdır: Divan şairinde sevgili gümüş tenli (*sîm-ten*)dir; burada, sevgilinin adeta gümüş gibi olan bembeyaz kolları âşğın boynuna dolanan (gümüş) bir muska olarak hayal edilmiştir.

Nâbi'nin aşağıdaki beytinde de aynı tasavvuru/teşbîhi görmek mümkündür:

Sezâdır sâ'id-i sîmînin etsem heykel-i gerden
Bana pür-hışm ü kîn olmak adûlar hep seniñçündür

[ND., 1/626]

Ahmed Paşa; 'Ahmed, her ne kadar sen *sîm-teni* altın muskadan kıs-kansa da, kolunu senin boynuna *hamâyil* yapmayı umar' diye düz yazıya çevrilebilecek beytinde, *heykelin* aynı zamanda altından yapıldığını da söylemiş bulunuyor:

Ahmed umar ki hamâyil kıla boynuna kolun
Gerçi sen sîm-teni heykel-i zerden günüler

[APD., s. 152]

Aynı şairin, yukarıdaki beytiyle hemen hemen aynı anlama gelen bir beytinde de, *heykelin* altından mahfaza içine konma âdeti, yinelenmiştir:

Ger yavuz göz değmesin dersen salın ey serv-i nâz
Boynuna Ahmed kolundan heykel-i zerrîn salıp
[APD., s. 125]

Altın(dan) muskanın söz konusu edildiği bu beyitlerde ise, yukarıda sözünü ettiğimiz teşbihin aksi bir benzetme vardır: Divan edebiyatı gele- neğinde âşğın/şairin benzi gibi teni de sarıdır; bu nedenle *heykel-i zer* ter- kibiyile âşğık/şair, aynı zamanda/özellikle kendi kollarını (da) kassetmiştir. Dolayısıyla bu beyitlerde Ahmed Paşa, altın(dan) *heykeli* kassetmenin yanı sıra, âşğın/kendisinin sararmış kollarını sevgilinin boynunda *altınlı hamâyil* sûretinde düşünmüştür. Önceki beyitlerde görülen *sîmden heykel* ve *sîmîn hamâyilin*, yerini bu örneklerde ‘altın(dan) muska’ anlamındaki *heykel-i zer* ya da *heykel-i zerrîne* bırakması bundandır. Daha açık ifade edi- lecek olursa, ilkinde kolunu dolayan kişi *sîm-ten* sevgilidir, ikincisinde ise *sarı tenli/benizli* âşıktır.

Sözünü ettiğimiz *altınlı hamâyil* benzetmesini, sarı tenli âşğın kolla- rının altın muskaya benzetilişini, Mesîhî çok açık biçimde ifade etmiştir:

Şol sararmış kolların saldı Mesîhî boynuna
Sana yavuz gözden altunlu hamâ’il bağladı
[MD., s. 290]

2. b. Heykel-saç münasebeti

Heykel (muska)-kol(lar) ilişkisinden söz edilen yukarıdaki tanıklardan sonra; aşağıda vereceğimiz örneklerde, *heykelin* saç ve zülüfler ile birlikte kullanıldığı, bu ikilinin bazı benzetmelerle ele alındığı görülecektir. Bu münasebet, -şekli ve büyüğü özelliğiyle- sevgilinin saçının da bazen, boyna takılan muskaya benzetilmesinden doğmuş olmalıdır:²¹

Gerden-i câna anberîn zülfü
Sağlı sollu iki hamâyildir
[İÇD., s. 148]

Kadı Burhâneddin, sevgilinin sürmeli gözüne gönlünü kaptırma se- bebinin, onun siyah zülüflerinin boynuna bir muska gibi asılmasına bağ- larken, bu tasavvuru işlemiştir:

Aldı yine gönülü bu çeşm-i mükehhel
Gîsûsu sevdâsı etti boynuma heykel
[KBD., s. 488]

²¹ Bu konuda 15. dip notuna bkz.

Aynı tasavvurun biraz farklı biçimine Ahmed Paşada da tesadüf olunmaktadır:

Ca'd-ı zülfün kim asılmış sen dilârâm üstüne
Müşg heykel taktı bir serv-i gülendâm üstüne

[APD., s. 252]

Necâtî'nin bir beytinde, sevgilinin “turre”sinde sarkık duran iki kâ-kül, “iki heykel-i anber-feşân” olarak düşünülmüş; böylelikle sevgili, nazardan korunmuş olarak tasavvur edilmiştir:

Göz değmemeğe turreşi sağına soluna
Boyunca iki heykel-i anber-feşân asar

[NEC., s. 18]

Şu beyit de *heykel*-saç benzerliği bağlamında söylenmiş olmalıdır:

Her gün ey dilber cemâlin sohbetin görem deyu
Heykel-i zülfün du'âsın okurum temcîdden

[APD., s. (306)]

Yazımızın başında önemli bir kısmını kaydettiğimiz karşılıkları dışında, *heykel* ile yapılmış bazı tabir, terkip ve deyimler de mevcuttur. ‘Cennet’ten kinaye olarak kullanılan *heykel-i rıdvân*; ‘sekiz cennet’ten ve bir görüşe nazaran ‘felekler’den de kinâye olan *heşt heykel-i rıdvân*; ‘ölmek, vefat etmek’ anlamındaki *heykel besten...* gibi.

Aşağıda tanıklarıyla kaydedeceğimiz iki terim/terkip de bu cümledendir:

3. a. Heykel-i nûr, heykelü'n-nûr, heyâkil-i nûr, heyâkilü'n-nûr.

Sâbit'in birkaç beytinde *heykel-i nûr* terkihi kullanılmıştır:

Mehdine ıkdü'l-cümân-ı dürr-i yektâdan bedel
Arz için bir heykel-i nûr astı veffâk-ı kadîm

[SD., s. 328]²²

²² Beyitte geçen *cümân* kelimesi Mütercim Âsım tarafından şöyle tarif edilmiştir: “İncüye denir; alâ kavlı incü şeklinde gümüşten düzülmüş tügmeye ve *koza**ya denir; müfredi, *cümânedir*; ve nisvân-ı Arab ziynetlerinden bir gûne ziynete denir ki sahtyânı at peçesi gibi dilim dilim tırşe eyledikten sonra hasîr gibi nesc edip ve elvân boncuklar üstüvâr edip *hamâ'il* gibi takınırlar; ve bellerine kemer edip kuşanırlar; ve üzeri gümüşlenmiş yâhud gümüş ile yaldızlanmış boncuğa denir; ve bir erkek devenin adıdır; ve bir dağın ismidir; ve Ahmed bin Muhammed bin Cümân muhaddistir” [TK.].

Şair, şiirinde söz konusu ettiği şehzadenin beşiğine, *veffāk-ı kadīm*²³ katınca en değerli incilerden oluşan inci dizisi ayarında bir muska (= *heykel-i nūr*) takıldığını; hemen akabindeki beyitte de, *nūr-ı İlâhîye* mazhar olan böyle şehzadeye *ism-i a‘zamın* yazılı bulunduğu bir ta‘vīz-i uygun bulunduğunu söylemektedir. Burada *heykel-i nūrun* ‘muska’ anlamının da kastedildiği düşünülebilir:

Böyle bir nūr-ı İlâhî mazharı şehzâdeye
İsm-i a‘zamdandır gerek ta‘vîz-i bâzûy-i kerîm
[SD., s. 328]

Resm-i satr-ı heykel-i nūr istedim pehlûsuna
Oldu her bir üstühân-ı sîne bir mıstar gibi
[SD., s. 300]

Örneklerdeki *heykel-i nūr*, *heyâkil-i nūr* tabirinin neye delalet ettiğini, Mütercim Âsım'ın *heykel* maddesindeki açıklaması açıklığa kavuşturmaktadır:

“Eslâf-ı hükemâ itikadlarında kevâkib envâr-ı mücerredenin zilâl ü heyâkili olmağla her kevkeb için münâsib tılsım vaz‘ ve ol tılsım için büyût²⁴ binâ edip ol büyûta *heyâkilü'n-nūr*²⁵ derler idi.” [TK.].

Bu açıklamadan ‘*ıkdü'l-cümânın* ‘*ıkdü'l-le‘âl* gibi, ‘inci dizisi’ anlamına geldiği anlaşılabilirse de tanımın altını çizdiğimiz kısım, akla daha yatkındır.

* Burada *koza*, “gümüşten ve sırmadan yapılmış süslü düğme” [TTS.] demektir.

²³ Bu tarz terkiplerle/tavsiflerle, şairin asıl kimi/neyi kastettiğini anlamak kolay değildir. Söz gelimi *veffāk-ı kadīm* ile özellikle Allah; belki de (büyük) meleklerden biri... nin kastedilmiş olması ihtimal dâhilindedir.

²⁴ Türkçe’de de *ev* kelimesi ‘burç, menzil’ yerinde kullanılmıştır; TTS.’nin buna gösterdiği tanıklar şunlardır:

Müşteri ılduz budur gökte ayân
Kavs ü Hût anın evidir bîgümân
Mantıkuttayr

Kamer kim gicede yakar çırağı
Anın Harçeng evidürür durağı
Gencîne-i Râz Tercümesi [TTS., 4/1567]

Fuzûlî’nin aşağıdaki beytindeki (*tâli’*) *ev(i)* de bu anlamdadır:

Sordum ahvâlîmi aşkında müneccimlerden
Baktular tâli’ evine dediler kan görünür
[TL., 1/319]

²⁵ Sühreverdî’nin (1155-1191) (*Kitâb*^u) *Heyâkilü'n-nūr* adlı, tamamen tasavvufî bir eseri vardır. Şerhlere de konu olan bu kitap, Türkçeye tercüme edilmiştir (= NH.).

Mütercim Âsım'ın *heyâkilü'n-nûr* diye sözünü ettiği bu terkinin Fars ve dolayısıyla Osmanlı söyleyişine, *heyâkil-i nûr* tarzına Nev'î'nin *Sûriyye Kasidesi*'nde rastlanmaktadır:

Seyyâreden heyâkil-i nûr astı boynuna

Kıldı sipihri dehşet-i şemşîri bîkarâr

[NED., s. 44]²⁶

Yalnız, söz ve mana oyunlarına her hâl ü kârda baş vurmaya âdet hâline getiren divan şairlerinin²⁷ dilinde *heyâkilü'n-nûrun* yukarıdaki tanımla sınırlı bırakılacağını zannetmek, yanlış olur:

Beyitlerden ilkinde tılsım ve astroloji/astronomi terimlerinden olan *veffâkten* bahsedilmesi (= *veffâk-ı kadîmin* şehzadenin/memdûhun beşiğine 'ikdü'l-cümâmın dürr-i yektâsından bir heykel-i nûr' asması); aynı beytin ikinci mısraında -aslında mahiyeti hakkında net ve kesin bir bilgi bulunmayan- *ism-i a'zamdan* söz edilmesi; ikinci beyitte bu heykelin *pehlûya* (takılması); son beyitteyse, astroloji/astronomi terimleri olarak *seyyâre*, *heyâkil-i nûr* ve *sipihri*,²⁸ sihir-büyü-tılsım tabirleri olarak da *heyâkil-i nûr*, (*boyna*) *asmak*...ın aynı anda kullanılıp beyitlere çeşitli açılımlar kazandırılması bu cümledendir.

3. b. Heft heykel

Bu tabir; 'yedi gök, yedi semâ; yedi cennet; yedi dünya, yedi cihan, yedi iklim; muska(lar)'²⁹ [S.; FLE.] vs. anlamlarına gelmektedir; *heykel-i cinân* ile ilintili gibidir.

Bu terkibe Nücûmî'nin bir beytinde tesâdüf ettik:

Yazıp bağrım kanıyla heft heykel okurum yâ Rab

K'ede ol Yaradan yârî yavuz gözden yavuz dilden

[MN., s. 66]

Mustafa Canpolat, buradaki *heft heykeli*; "muska, büyü" diye karşılamıştır.

²⁶ Bu beyit Tâhir Olgun'un, ilgili kasideden (= NS.) şerhettiği beyitler arasında yer almamaktadır.

²⁷ Dîvan şâirlerinin, bir kelimenin, terkinin ... delâlet ettiği karşılıklardan âzamî derecede yararlanmaya adeta tutkun oldukları ve şiiirlerinde bunu en iyi şekilde temsil etmeye, tâbir câizse, can attıkları bilinmektedir. Dîvan şâirlerinin bu söz ve mânâ tutkusu, Osmanlı şiiirinde genel ve mer'î bir kural hükmündedir.

²⁸ Kelimenin 'bir takımyıldız' ve 'bu takımyıldızın menzili' anlamlarına da geldiği, yukarıda belirtilmişti.

²⁹ krş. "*Heft heykel*: Eflâk-i seb'adan ve ekâlîm-i seb'adan kinâyeye olur; ve *heyâkil* ve *hamâ'il* 'cümlesine' حملته itlâk olunur." [TBK.].

4. Sonuç:

Sınırlı örnekle kalmış olan bu yazı, *heykelin* divan şiirinde ‘muska’ anlamıyla ne oranda kullanılmış olduğunu göstermeyi amaçlamaktan ziyade, bu manada çok kullanılmış olduğunu dikkat nazarlarına sunmayı hedef edinmiştir.

Değerlendirmeye tâbi tutulan örneklerin 14 ila 18. asır divan şairlerine âit olduklarından hareketle, *heykelin* ‘muska, büyü’ manasını 5-6 asır boyunca korumuş olduğunu rahatlıkla söyleyebiliyoruz. Bir tek Hevâyî'nin aşağıdaki beytinde taştan (= kayadan, mermerden) bir heykelcikten/madalyondan bahsedildiği akla gelebilir:

Gerdenine kayadan heykel takınmış zîb için

Kocakarı duhter-i Bulgâr şeklin bağlamış

[HKD., v. 16^b]

Ancak bu beyitteki *kayadan* kelimesi, divanın bir başka nüshasında *pâreden* şeklindedir. *Pâreden* kelimesi kıstas alınması –veya bununla *heyker* ya da *heykeri* kastedilmiş olması– durumunda ‘madalyon’ karşılığı verilemez. İkircikli olan bu beyit dışında, (ele aldığımız örneklerde) günümüzdeki anlamıyla *heykel* kullanılmamıştır.

Heykel kelimesinin etimolojik olarak ‘muska’ anlamında kullanılma sebebi ve sihir, büyü ile ilgisi konusunda ise, ulaşabildiğimiz kaynaklarda açık ve kesin bir bilgi bulmuş değiliz. Dolayısıyla bu konuda söyleyeceklerimiz, sadece tahmin yürütmekten ibaret olacaktır:

Tılsım, büyü, sihir... inancının çok eskiye dayandığı ve bu inancın din-coğrafya farkı tanımadığı, bütün bir insanlık tarafından rağbet gördüğü bilinmektedir.³⁰

Heykelinse; ‘manastır, Hristiyanların -Hz. Meryem'i temsilen- içinde resim bulundurdukları hücre, puthâne,³¹ resim’ vb. gibi manaları

³⁰ Kâtip Çelebi, Yunanlıların çeşitli putlara (gezegenlere) muhtelif sebeplerle tapındıklarını haber vermektedir [KÇS., s. 176]. Bizans döneminde, esrarengiz bir kudreti bulunduğu inanılan tılsımların bir kısmı karaya, bir kısmı denize ait idi. Bizanslılar, üzerinde çeşitli hayvan timsalleri bulunan heykel ve sütunlara çeşitli kerametler izafe ederlerdi. Çemberlitaş, Kıztaşı aynı zamanda bir tılsım olarak da benimsenmişti. Kıztaşı'nın yakınından geçen genç kızların bakire olup olmadığını haber verdiğine, tılsım olarak da şehri yılandan, karıncadan koruduğuna inanılırdı. Hikmet Tanyu, *Türklerde Taşla İlgili İnançlar* (= TATİ.) adlı eserinde bu konuda ayrıntılı bilgi vermektedir.

³¹ Özel isim olarak da kullanıldığı görülür; msl. *Heykelü'r-Rûm* ya da *Heykel-i Rûm*, ‘Rum’ diyârında bulunan bir puthanenin ismidir; Dihhudâ buna Hâkânî'den bir tılsım göstermiştir [L.].

bulunmaktadır. Bu karşılıklar ile sihir ve büyü arasında güçlü sayılabilecek ilgiler vardır; çünkü manastırlarda, puthanelerde, ibadethanelerde... her zaman için bir 'büyü, sihir, mucize, İlahî güç...' bulunduğu inanılır.

Celâl Esad Arseven, ilk *heykellerin* sırf *sanat* bakımından ve yalnız *estetik/güzel* bir eser vücuda getirmek maksadıyla yapılmış olamayacağını; yapılan ilmî inceleme ve araştırmalar neticesinde, en evvel dinî sebeplere dayalı olarak yapıldığının artık kanıtlanmış olduğunu bildirmekte ve şu yorumu yapmaktadır: "Fakat bu ilk dînî sebepler, bir ilâha tapmak için onun heykelini yapmak fikrinden neşet etmeyip sırf kötü cinler ve şeytanların fenâlıklarından korunmak ve onların tesirlerini bu heykeller üzerine çevirmek ve totemlerde olduğu gibi kendilerini koruyan ecdad sûretlerinin himâyesinde yaşamak için birer sihir mâhiyetinde olduğuna hükmedilmektedir." [SA., 5/2393].

İnsanlığın tarihî seyri ile, *heykellerin* maddî ve manevî bir yontulmaya tâbi tutulduğu, daha bir estetik, modern boyut kazanmış olduğu muhakkaktır. Fakat bütün bir insanlığın, hâlâ *heykellerin* büyüsunü üzerinden atamaması, sihriye kapılması ve –özellikleri muhtelif de olsa– ancak 'efsanevî, sihirli...' kişilerin/varlıkların *heykellerini* yaşatması bu anlamda dikkate değerdir.

Kaynakça*

- ADD. *Anadilden Derlemeler*, Hâmit Zübeyir-İshak Refet, Hâkimiyet-i Milliye Matbaası, 1932.
- ADŞS. *Ansiklopedik Dîvan Şiiri Sözlüğü*, Dr. İskender Pala, Akçağ Yay., Ankara (?).
- AI. Ahmedî, *İskendernâme*, hzl. Dr. İsmâil Ünver, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 1983.
- AK. *Ahterî-i Kebîr*, Mustafa bin Şemseddîn-i Karahisârî, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1310.
- APD. *Ahmet Paşa Dîvânı*, hzl. Prof. Dr. Ali Nihad Tarlan, Akçağ Yay., Ankara 1992.
- ATS. *Arapça-Türkçe Sözlük*, Yrd. Doç. Dr. Hikmet Öztürk-Suat Cebeci, Akçağ Yay., Ankara 1989.
- ATÜS. *Arkadaş Türkçe Sözlük*, Ali Püsküllüoğlu, Arkadaş Yay., Ankara 1994.
- BKA. *Büyük Kültür Ansiklopedisi*, Başkent Yay., c. 6, Ankara 1984.
- BKT. bkz. TBK.
- BOL. *Büyük Osmanlı Lûgati*, Ali Rızâ Alp-Sabahat Alp, 1-4, Ercan Matbaası, 1961 (?).
- BTS. *Büyük Türkçe Sözlük*, D. Mehmet Doğan, Birlik Yay., Ankara 1982.
- DİA. *İslâm Ansiklopedisi*, c. 17, Türkiye Diyânet Vakfı Yay., İstanbul 1998.
- DS. *Derleme Sözlüğü*, c. VII, Atatürk Kültür, Dil ve Târih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yay., S. 211/7, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1993.
- ETEM. *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar*, Ahmet Talat Onay, hzl. Doç. Dr. Cemâl Kurnaz, Türkiye Diyânet Vakfı Yay., Ankara 1992.
- FA. *Ferheng-i Fârisî (Ferheng-i Amîd)*, Hasan Amîd, Müessesesi-i Emîr-i Kebîr, Tahran 1362.
- FC. *Ferheng-i Câmi' Fârisî be-Türkî-i İstanbulî (Farsça Türkçe Genel Sözlüğü)*, 1-2, Cemşid Sâlehpur, Lâle Yay., Tebriz, 1370 (Yayım tarihi: Nisan 1991; Türkiye'de dağıtım ve satım merkezi: Dersâadet Kitabevi).
- FF. *Ferheng-i Fârisî-i İmrûz*, (Heyet), Kitâbhâne-i Millî-i İrân, Tahran 1377.
- FM. *Ferheng-i Fârisî (Mütevassıt) (Ferheng-i Muîn) (A Persian Dictionary)*, c. 4, Dr. Muhammed Muîn, Müessesesi-i Emîr-i Kebîr, Tahran 1378.

* Kısaltmalara göre düzenlenmiştir.

- FZ. *Gencine-i Güftâr (Ferheng-i Ziyâ)*, c. 2, Ziyâ Şükûn, Millî Eğitim Gençlik ve Spor Bakanlığı Yay., İstanbul 1984.
- HDKD. *Hak Dîni Kur'an Dili*, c. 10, Elmalılı M. Hamdi Yazır, Fezâ Yay., İstanbul (?).
- HDT. *Hayâlî Bey Dîvânı'nın Tahlîli*, Prof. Dr. Cemâl Kurnaz, Millî Eğitim Bakanlığı Yay., Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1996.
- HKD. Hevâyî (Kubûrizâde), *Dîvan*, Süleymâniye Kütüphanesi, Lala İsmâil 502. (*Hevâyî [Abdurrahman, Kubûrizâde] Dîvânının Tenkidli Metni ve İncelenmesi*, Zehrâ Vildan Çakır, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne 1998).
- HS. *Hezliyât-ı Sürûri*, (?).
- İA. *İslâm Ansiklopedisi*, c. 4, 10, Millî Eğitim Bakanlığı Yay., Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1977 (?), 1967 (?).
- İÇD. Üsküplü İshak Çelebi, *Dîvan* (Tenkidli Basım), hzl. Dr. Mehmed Çavuşoğlu-M. Ali Tanyeri, Mimar Sinan Üniversitesi Yay., İstanbul 1989.
- KBD. Kadî Burhâneddin, *Dîvan*, hzl. Prof. Dr. Muharrem Ergin, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1980.
- KÇS. *Kâtib Çelebi'den Seçmeler*, hzl. Orhan Şâik Gökay, Millî Eğitim Bakanlığı Yay., İstanbul 1968.
- KT. *Kâmûs-ı Türkî*, Şemseddin Sâmî, İkdâm Matbaası, Dersaadet, 1317. (İlâveli çevirisi): *Temel Türkçe Sözlük*, (Heyet), 1-3, Tercüman Yay., İstanbul 1985-6.
- L. *Lûgatnâme*, Ali Ekber Dihhudâ, c. 28/b, Tahran (?).
- LN. *Lûgat-ı Nâcî*, Muallim Nâcî, Asır Matbaası, (?). (Çağrı Yay., İstanbul 1987).
- LO. *Lehce-i Osmânî*, Ahmed Vefik Paşa, Mahmut Bey Matbaası, Dersaadet, 1306. (Çevirisi): Ahmet Vefik Paşa, *Lehce-i Osmânî*, hzl. Prof. Dr. Recep Toparlı, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 2000.
- Lt. *Lûtfiye*, Sünbülzâde Vehbî, hzl. Yrd. Doç. Dr. Süreyyâ Beyzâdeoğlu, Cihan Neşriyat ve Matbaacılık, İstanbul 1996.
- M. *El-Müncid (Fi'l-lûga)*, Luis Ma'luf, El-matba'atü'l-kasolikiyye, Beyrut 1966.
- MD. *Mesîhî Dîvânı*, hzl. Prof. Dr. Mine Mengi, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Kültür Merkezi Yay., Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1995.
- ML. *Meydan Larousse, Büyük Lûgat ve Ansiklopedi*, c. 5, Meydan Yay., İstanbul 1971.

- MN. *Mecmû'atü'n-Nezâ'ir*, Ömer bin Mezîd, hzl. Doç. Dr. Mustafa Canpolat, Türk Dil Kurumu Yay., Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1982.
- MV. *El-Mu'cemü'l-Vasît*, c. 2, (Heyet), Kâhire 1927.
- ND. *Nâbî Dîvânı*, 1-2, hzl. Dr. Ali Fuat Bilkan, Millî Eğitim Bakanlığı Yay., Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1997.
- NED. Nev'î, *Dîvan*, (Tenkidli Basım), hzl. Dr. Mertol Tulum, M. Ali Tanyeri, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1977.
- NH. Sühreverdî, (*Kitâbu*) *Heyâkilü'n-nûr*, *Nur Heykelleri*, çev. Saffet Yetkin, Millî Eğitim Gençlik ve Spor Bakanlığı Yay., Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1998.
- NS. *Şâir Nev'î ve Sûriye Kasîdesi*, Tâhir Olgun, Aydınlık Basımevi, İstanbul 1937.
- O. *Okyanus Ansiklopedik Büyük Lûgat*, Pars Tuğlacı, Cem Yayınevi, (?).
- OŞG. *Eski, Yeni ve Ötesi*, Orhan Şâik Gökyay, İletişim Yay., İstanbul 1995.
- OTABL. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Büyük Lûgat*, (Heyet), İstanbul 1990.
- OTAL. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ferit Devellioğlu, Aydın Kitabevi Yay., Ankara 1995.
- OTDTS. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c. 1, Mehmet Zeki Pakalın, Millî Eğitim Bakanlığı, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1993.
- OTS. *Osmanlıca-Türkçe Sözlük*, Mustafa Nihat Özön, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1989.
- ÖTS. *Örnekleriyle Türkçe Sözlük*, c. 2, (Heyet), Millî Eğitim Bakanlığı Yay., Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1995.
- R. *A Turkish And English (Kitâb-ı Maânî-i Lehce)*, Sir James W. Redhouse, Beirut, 1987; *Redhouse Sözlüğü*, Redhouse Yay., İstanbul 1991.
- RD. *Klâsik Osmanlı Edebiyatı Tiplerinden Rakîb'e Dâir*, Doç. Dr. Ahmet Atillâ Şentürk, Enderun Kitabevi, İstanbul 1995.
- RTK. *Resimli Türkçe Kâmus*, (Heyet), Ahmed Kâmil Matbaası, İstanbul 1928.
- S. *A Comprehensive Persian-English Dictionary*, F. Steingass, Beirut 1975.
- SA. *Sanat Ansiklopedisi*, c. 2, 5, (Prof.) Celâl Esad Arseven, Millî Eğitim Bakanlığı Yay., Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1983, 1993.
- SD. Sâbit (Bosnalı Alâeddin), *Dîvan*, hzl. Doç. Dr. Turgut Karacan, Cumhuriyet Üniversitesi Yay., Sivas 1991.
- SLD. Sâlim (Mirzâzâde Mehmed), *Dîvan*, (Tenkidli Basım), hzl. Dr. Adnan İnce, Ankara 1994.

- ŞKF. *Şerh-i Kasîde-i Ferîde Li-İsmâil Hakkı*, Zâtî Süleyman, Süleymaniye Kütüphânesi, Hâşim Paşa bl. no: 35.
- TATES. *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Dr. Süleyman Uludağ, Mârifet Yay., İstanbul 1991.
- TATİ. *Türklerde Taşla İlgili İnançlar*, Doç. Dr. Hikmet Tanyu, Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Yay., 1968.
- TBK. *Tibyân-ı Nâfi' Der Terceme-i Burhân-ı Kâti'*, (Hüseyin Tebrizî'den) Mütercim Âsım Efendi, Dârüttübâa, İstanbul, 1214. (Çevirisi = BKT.): Mütercim Âsım Efendi, *Burhân-ı Kâti'*, hzl. Prof. Dr. Mürsel Öztürk, Dr. Derya Örs, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 2000.
- TDD. *Türkçe Dîvan Dîbâceleri*, Doç. Dr. Tâhir Üzgör, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1990.
- TDEA. *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi (Devirler/İsimler/Eserler/Terimler)*, Dergâh Yay., c. 4, İstanbul 1981.
- TK. *Okyanusü'l-Basît Fî Tercemeti Kâmûsü'l-Muhît*, (Mecdüddîn Firûzâbâdî'den) Mütercim Âsım Efendi, 1-3, Dârüttübâatü'l-Âmire, İstanbul 1268-72.
- TL. *Türk Lûgati*, Hüseyin Kâzım Kadri, 1-4, Devlet Matbaası (; Maârif Matbaası; Cumhûriyet Matbaası), İstanbul 1927 (; 1928; 1943; 1945).
- TS. *Türkçe Sözlük*, c. 1, (Heyet), Türk Dil Kurumu Yay., Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1998.
- TŞ. *Tezkiretü'ş-Şuarâ*, c. 1, Hasan Çelebi (Kınalızâde), hzl. Dr. İbrahim Kutluk, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu Yay., Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1989.
- TTDS. *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Doç. Dr. Ethem Cebecioğlu, Rehber yay., Ankara 1997.
- TTS. *Tarama Sözlüğü*, c. 3, 4, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yay., S. 211/7, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1996.

EK

“ON THE HEYKEL, A KIND OF MUSKA”

Abstract

In this article, the particular meanings of the word "heykel" accepted as an Arabic word in many dictionaries have been given. Later, different meanings of "heykel" as magic, witch, and charm (talisman) that are not used in modern Turkish have been studied and supported by some sample couplets of Ottoman poetry. Finally this meaning of "heykel" has been designated to have very common usage in Ottoman poetry.

Keywords

Ottoman poetry, dictionary, archaic usage, heykel, charm, magic, witch, talisman

